

İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri

İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri

Editörler: M.Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki

İLEM Yayınları No: 9

İslam Ahlak Düşüncesi No: 5

ISBN: 978-625-7800-77-8

E-ISBN: 978-625-7800-78-5

2. Baskı, Eylül 2022

Yayın Yönetmeni: Yusuf Temizcan

Yayına Hazırlık: Betül Sezgin, Mehmet Beydemir

Son Okuma: Zeynep Tanrıkulu

Kapak: Yasin Çetin

İç Tasarım: Mert Demirci

© İLEM Yayınları 2022

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Hazar Reklam Matbaacılık

Sertifika No.: 26482

İskitler / Ankara

Telefon: +90 312 278 50 77

ilem
YAYINLARI

Aziz Mahmut Hüdayi M. Halk C. Türbe Kapısı S. No:13 Üsküdar - İstanbul

Tel: 0216 310 43 18 Faks: 0216 310 43 18

ilem.org.tr - yayin@ilem.org.tr

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır. Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri

Editör

M. Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki

ilem
YAYINLARI

İçindekiler

Önsöz	xi
<i>M. Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki</i>	
<hr/>	
Giriş: Mizaç Tartışmalarının Dünü Bugünü	1
<i>M. Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki</i>	
<hr/>	
Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlak Tesiri	11
<i>Harun Kuşlu-Metin Aydın</i>	
<hr/>	
Câhiz'in Mizaç Düşüncesi: Yeni Bir Ahlak Edinmenin İmkânı Üzerine	41
<i>Yunus Cengiz</i>	
<hr/>	
Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi	75
<i>Kübra Bilgin Tiryaki</i>	
<hr/>	
Fârâbî Felsefesinde Mizaç Teorisi	105
<i>Sümeyye Parıldar</i>	
<hr/>	
İbn Sînâ'nın Mizaç Tanımı Üzerine: eş-Şifâ/el-Kevn ve'l-Fesâd, VI'nın Karşılaştırmalı Bir Analizi	127
<i>İbrahim Halil Üçer</i>	
<hr/>	
İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlak İlişkisi	165
<i>İbrahim Aksu</i>	

Fahreddin er-Râzî'nin Mizaç Teorisi <i>M. Zahit Tiryaki</i>	205
Yazarlar Hakkında	236
Dizin	239

Sunuş

Ahlak alanı geniş bir ilimler ağını ilgilendirmektir. Bizatihi pratiğe dönük sonuçlar vermesi her an ortaya çıkan eylemlerle onu ilişkili kılarken, yapılacak eylemin bilgisi ve ona dair meselelere dönük düşünce üretimi ise teorik olan yöne işaret eder. Pek çok alanı ilgilendirmesi ve insan eylemleriyle olan irtibatı sebebiyle ahlak disiplini, derinlemesine incelenmeyi hak etmektedir. Bugüne dair düşünce üretecek bizlerin sahih bir birikimi tesis edebilmemiz ise öncelikle İslam düşüncesi içerisindeki ahlakı tüm yönleriyle bilmemizi gerekmektedir.

Bu amaca binaen 2013 yılından itibaren bünyesinde yer alan kurumlara strateji ve politika üreten bir kurum olan İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı ve İlmi Etüdler Derneği (İLEM) olarak İslam Ahlak Düşüncesi Projesi'ni başlattık. 2016 yılı itibariyle dördüncü yılını tamamlayacak olan projede çok sayıda faaliyet ve yayın gerçekleştirildi. Geniş katılıma açık olan Ahlakın Temeli ve Ahlakî Müeyyide Üzerine Konuşmalar Dizisi'nde alana dair önemli sorunlar masaya yatırıldı. /İslam ahlak düşüncesinin temel özellikleri, ahlakî önermelerin kaynağı ve İslam düşüncesinde ortaya çıkmış mizaç teorileri hakkında nitelikli sunumların yapıldığı yuvarlak masa toplantıları düzenledik. Bunun dışında daha özel konular üzerine çalıştaylar

gerçekleştirdik. Böylece alanın daha önce üzerinde durulmayan meselelerine dair nitelikli katkılar ortaya çıktı. Konuşmalarda ve yuvarlak masa toplantılarında yapılan sunumlar projede yer alan akademisyenler tarafından makaleye dönüştürülerek kitaplarda yayımlandı. Ayrıca müteahhir dönem ahlak düşüncesini takip etmek adına büyük bir kıymeti haiz olan *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye* geleneğini takip edebileceğimiz yedi ayrı şerhi proje içerisinde yayımladık. Böylelikle ilgili literatürü takip etmek isteyen araştırmacıların istifadesine sunmuş olduk. Öte yandan proje kapsamında miladi 8. yüzyıldan 19. yüzyıla gelinceye kadar ahlak alanında yer alan yazma eserlerin tamamının kataloglamasını yaptırarak. Bu önemli çalışma ile ahlak alanına dair tüm birikimi bir arada görme imkânına kavuştuk. Bir hafıza tazeleme olarak da görülebilecek bu çalışma ile ahlaka dair yapılacak yeni araştırmalara ciddi bir ivme kazandırmış olduk.

Elinizde bulunan *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* adlı eser, proje içerisinde gerçekleştirilen yuvarlak masa sunumlarının genişletilmiş bir çıktısıdır. İnsan doğasının belirlenimlerini ve bunun eylem alanını ne şekilde etkileyeceğini mizaç konusu etrafında sorgulayan makalelerin yer aldığı eser, İslam Ahlak Düşüncesi Projesi Serisinde daha önce yayımladığımız *Ahlakın Temeli, İslam Ahlak Literatürü: Ekoller ve Problemler, Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri ve İslam Düşüncesinde Ahlaki Önergelerin Kaynağı adlı çalışmaların tamamlayıcısı niteliğinde.*

Bu vesileyle proje koordinatörü Ömer Türker'i; kitabın editörleri M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki'yi verdikleri emeklerden ötürü tebrik ediyorum. İLKE ve İLEM olarak yürüttüğümüz bu projenin nitelikli çalışmalarına vesile olmasını temenni ediyorum.

Prof. Dr. Lütfi Sunar
İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği
Yönetim Kurulu Başkanı

Takdim

Mizaç, asıl itibariyle tıbbın bir meselesi olmakla birlikte tıp, ahlak, psikoloji ve metafiziğin kesiştiği meselelerden biridir. Bu bağlamda insan bedeninin temel karışanlarının ne olduğu ve bu karışanların oluşturduğu bütünü dengesi, üç önemli soruna yol açmıştır. Birincisi, bir araya gelen karışımların nasıl bir değişim geçirerek birleştiğidir. Bu sorun, münhasıran fiziğin bir sorunu olarak görülür. İkincisi karışanların oluşturduğu bütünlüğün insani varlığı açıklamak için yeterli olup olmadığıdır. Bu sorun, mizaç meselesini psikolojiye ve metafiziğe bağlar. İkincisi ise bir insanın huyları ile onun bedenini oluşturan unsurların dengesi arasındaki ilişkidir. Bu sorun ise mizaç teorisinin ahlak teorisiyle kesiştiği meseleleri doğurur.

Mizaç meselesi felsefe ve bilim tarihi boyunca asıl itibariyle bu üç sorun etrafında tartışılmıştır. İslam öncesi dönemde meselenin bilhassa Hipokrat, Platon, Aristoteles ve Galen'in görüş ve eserleri etrafında tartışıldığı görülmektedir. Yunan felsefesine ait tıp, ahlak, teorik fizik, psikoloji ve metafizik klasiklerinin Arapçaya çevrilmesiyle İslam dünyasında da bu üç sorun yoğun tartışmalara konu olmuştur. Çağımızda da bilhassa tıbbın materyalist bir anlayış üzerine kurulması ve insanın metafizik boyutunun bilim alanının dışına itilmesiyle beden fiziksel

yapısı ile ferdin psikolojik ve ahlaki özellikleri arasındaki ilişki çok çeşitli araştırmalara konu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.

Hiç kuşkusuz bu tartışmaların tarihsel ve sorunsal derinliğiyle kavranması çok yönlü çalışmaları gerektirmektedir. Bu bağlamda yaşadığımız çağda yüz yüze kaldığımız ahlak sorunlarının kavranması, tartışılması ve çözülmesinde İslam düşüncesinden tevarüs ettiğimiz miras, bizim için büyük bir imkandır. Bu sebeple İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı ve İLEM (İlmi Etüdler Derneği) bünyesinde gerçekleştirdiğimiz İslam Ahlak Düşüncesi Projesi'nin ikinci döneminde İslam düşüncesinde mizaç tartışmalarını biz dizi yuvarlak masa toplantısında ele aldık. Kelam ve felsefe geleneklerine mensup çeşitli düşünürlerin mizaç hakkında görüşlerinin incelendiği bu kitap, ağırlıklı olarak, söz konusu toplantılarda sunulup tartışılan makalelerden oluşmaktadır. Makalelerin kitaba dönüştürülmesi sürecinde editörlük işlerini üstlenen sevgili dostum Mehmet Zahit Tiryaki ve sevgili Kübra Bilgin Tiryaki'ye çok teşekkür ediyorum. Ayrıca başta muhterem dostum Lütfi Sunar olmak üzere, İslam Ahlak Düşüncesi Projesi'ni destekleyen İLKE ve İLEM yöneticilerine minnettarım.

Prof. Dr. Ömer Türker

Önsöz

İnsan karakterinin oluşum ve farklılaşmasında tevarüs edilen biyolojik ve kalıtsal özelliklerin mi yoksa yaşanan deneyimler çeşitliliğinin mi esas öneme sahip olduğu tartışması, felsefe tarihinin erken dönemlerine kadar geri götürülebilecek ve bugün de aynı canlılıkta varlığını devam ettiren bir probleme işaret etmektedir. İnsan tabiatını açıklama biçimi olarak mizaç teorileri ise bir aynıyla fizik ve tıp ile ilgiliyen sonuçları itibariyle insanın eylemleri ve bu dünyada bulunuşu ile doğrudan ilişkilidir. Mizacın böylesine kadim ve her daim bizi ilgilendiren bir problem olması sebebiyle onun İslam düşüncesi içerisinde ortaya çıkan tezahürlerine odaklanmak istedik. Elinizdeki kitap, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı'nın himayesinde yürütülen İslam Ahlak Düşüncesi Projesi kapsamında mizaç teorilerine dair yapılan sunumların genişletilmiş makalelerinden oluşmaktadır.

Bu çalışmanın vücut bulmasında birçok kişinin emek ve katkıları oldu. Öncelikle hem sunumlarıyla hem de makaleleriyle bu çalışmaya katkı sağlayan yazarlara şükranlarımızı sunuyoruz. Toplantılara katılarak soru ve görüşleriyle tartışmaları derinleştiren tüm katılımcılarımıza teşekkür ediyoruz. Lütfi Sunar'ın şahsında İslam Ahlak Düşüncesi Projesi'ne ev sahipliği yapan İLEM ve

İLKE yöneticilerine çalışmaya sağladıkları destekten ötürü şükran borçluyuz. Bu çalışmanın vücuda gelmesindeki en önemli saik ise proje koordinatörü Ömer Türker'dir. Kendisine kıymetli emek ve teşviklerinden ötürü ne kadar teşekkür etsek azdır.

Bu kitabın mizaç tartışmalarına dair yapılacak çalışmalara katkı sağlaması dileğiyle...

M. Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki

Giriş

Mizaç Tartışmalarının Dünü Bugünü

M. Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki

En genel anlamda insan tabiatı şeklinde ifade edilebilecek olan kişilik ve karakterin oluşumunda ve farklılaşmasında tevarüs edilen biyolojik ve kalıtsal özelliklerin mi yoksa yaşanan deneyimler çeşitliliğinin mi esas olduğu tartışması felsefe tarihinin erken dönemlerine kadar geri götürülebilecek ve bugün de aynı canlılıkta varlığını devam ettiren bir probleme işaret etmektedir. Her çağın, insanlar arasındaki kişilik ve karakter farklılığına ilişkin geliştirdiği farklı açıklamalar olmakla birlikte bu açıklamalarda tekil nedensel mekanizmalara yönelik vurgunun biraz daha baskın olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda farklılığın çoklu nedenlerine ilişkin bütüncül ve kapsamlı bir kavrayışın güçlüğü de etkili olmuş gözükmektedir. Söz konusu tartışma boyunca yürütülen insanlar arasındaki kişilik ve karakter farklılığına ilişkin açıklama arayışlarının-

da temelde iki ana argüman bulunmaktadır. Bu açıklama tarzlarından ilkinde; doğuştan gelen doğal yapıya vurgu yapılmakta ve insanlar arasındaki farklılığın kökeninde bedensel karışımlar (*ahlat*), biyolojik ve fizyolojik yapı ile genetik faktörler gibi kalıtsal olarak aktarılan unsurlar bulunduğu iddia edilmektedir. Tartışmanın karşıt ucunda yer alan argüman ise; insan hayatının temelde benzer doğal yapılar içinde başladığını fakat havaya, iklime, suya, beslenmeye ve modern dönemde olduğu gibi sosyal deneyimlere bağlı olarak farklılıklar gösterdiğini iddia etmektedir. Bu ayrışma tıbbın klasik dönemindeki akli istidlal taraftarları (*ashabü'l-kıyas*) ile deney ve gözlem taraftarları (*ashabü't-tecrübe*) arasındaki ayrıma da işaret eder niteliktedir. Eğer insanın doğal yapısındaki dört karışımın bir taraftan sıcaklık-soğukluk, yaşlılık-kuruluk gibi dört temel nitelikte bir taraftan da ateş, hava, su, topraktan ibaret olan dört temel unsurla girdiği ilişkiye bağlı olarak akli istidlal yoluyla çıkarımlar yapılabilecekse farklı unsur ve niteliklerin etkileşimleri neticesinde teşekkül eden mizaca ve mizaç tiplerine ilişkin deney ve gözlemden bağımsız tespitlerde bulunulabilecektir. Deney ve gözlemin devreye sokulduğu bir tavırda ise insan doğasının yaşadığı hava, iklim, besin gibi faktörler ile bireysel ve toplumsal deneyimler dikkate alınacak hatta daha da ötesinde yeni klinik gözlemler eşliğinde insanın doğal yapısına ilişkin yeni tespit ve tasnifler devreye sokulabilecektir.

İşaret edilen tartışmaların sistemli bir şekilde takip edilebileceği en erken isimlerden olan Hipokrat (MÖ 375) ile Galen (ö. 200), insanların farklı kişilik ve karakter tiplerine sahip olmalarının arka planında beslenme ve iklimin de katkısı olmakla birlikte mizaç adını verdikleri tevarüs edilen doğal ve genetik yapının etkili olduğunu düşünmüşlerdi. Onların dilinde bu doğal ve genetik yapının ifadesi olan kan, balgam, sarı safra, kara safra ola-

rak sıralanan bedensel dört karışım (*ahlat-ı erbaa*); ateş, hava, su ve toprak olarak ifade edilen dört temel unsurun (*anasır-ı erbaa*) insan bedenindeki görünümünü ifade ediyordu. Bu doğrultuda onlar hem hastalık ve sağlık durumlarını hem de farklı kişilik ve karakter tiplerini insan bedenindeki farklı sınıflar arasındaki denge ve dengesizlik durumlarına göre belirliyorlardı. Dolayısıyla onlar tabii mizaçla psikolojik mizaç arasında bir paralellik kuruyorlar ve insan kişilik ve karakterindeki çeşitliliği de bu tabii-psikolojik mizaç anlayışı doğrultusunda açıklıyorlardı. Bu kabul ana hatları itibarıyla, 19. yüzyıl sonlarına doğru iyice hakim olan, tevarüs edilen genetik yapının kişilik ve karakterin oluşumundaki rolünün reddine ve sosyal deneyimin şekillendirici rolüne yönelik vurguların arttığı döneme kadar geçerliliğini korumuştur. Mesela Kant'ın (ö. 1804) Galenci kişilik tiplerini küçük değişikliklerle birlikte kabul ettiği görülmektedir. Bir başka isim olarak Franz Gall (ö. 1828) ve öğrencisi Joseph Spurzheim (ö. 1832), gelişen beyin araştırmalarına bağlı olarak insan niyet ve duygularındaki çeşitliliğin beyindeki farklılıklarla açıklanabileceği şeklindeki iddialarıyla aşırı materyalist bir tutumu temsil etmektedirler. Buna karşılık onların bu kaba, aşırı materyalist-pozitivist ve metafiziksel-dini düşünceleri insan tabiatına ilişkin bilimsel açıklamalardan uzaklaştırmaya yönelik tutumları, karşıt görüşteki bazı filozoflar açısından kabul edilemez bulunmuştur. Aynı şekilde, Alexander Bain'in (ö. 1903), 1861'de yazdığı *On the Study of Character*, Alexander Stewart'ın 1887'de yazdığı *Our Temperaments: Their Study and Their Teaching: A Populer Outline* gibi metinlerde ve Abraham Roback'ın (ö. 1965) çalışmalarında farklı vurgular ve ekleme-çıkarmalar olup, mizaç ile karakterin birbirinden farklı oldukları noktalara ilişkin soruşturmalar yapılsa da temel yapı devam ettirilmiştir. Cesare Lombroso (ö. 1909), Joseph